

Lajtai L. László

Nemzeti vagy felekezeti történelem?

A nemzeti történelem diskurzusa az első magyar történelem-tankönyvek Szent István-képének vizsgálatán keresztül (1777–1848)

Jelen dolgozat a nemzeti azonosságtudat, kultúra, gondolkodásmód és a nemzeti hagyományok történetiségének társadalomtörténeti és antropológiai jellegű problematizálását célul tűző vizsgálódásokhoz¹ szeretne hozzájárulni, igaz, hangsúlyozottan csupán egyetlen szűk nézőpontból. A tanulmány a *kultúra* egyik szegmensén keresztül megnyilvánuló *modern magyar nemzeti azonosságtudat* kikristályosodását követi nyomon az 1777 és 1848 közötti időszakban. Ez a korszak az új- és jelenkori magyar történetírás kánonja szerint a *modern* értelemben vett magyar *nemzet* létrejöttének a korszakát, az 1848-as polgári forradalmat megelőző évtizedeket, azaz a reformkort és annak előzményét foglalja magában. A problémát egy viszonylag homogén forráskorpuszon keresztül kívánom megközelíteni: tizenöt, a korabeli magyarországi illetve erdélyi *iskolai oktatásban* bizonyíthatóan *használatos, magyar nyelvű, nyomtatásban* megjelent, a *magyar történelemmel* (is) foglalkozó és *ismert szerzőjű történelem-tankönyv*² szövegét tekintem át a korabeli *nemzeti diskurzus* nézőpontjából. Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy a születőben lévő *modern magyar nemzeti (iskolai) történelmi diskurzus* szemszögéből fundamentális jelentőségű (szent)istváni „állam-egyház- (és sok szempontból) nemzetalapítás” korát bemutató tankönyvszövegek narratíváiból kiolvassam a korabeli nemzetépítési stratégiák diskurzusait. Hangsúlyoznám viszont, hogy ez az olvasat csak egy a lehetségesek közül.

A korpusz időintervallumának kijelölésére szolgáló 1777 és 1848 mint korszakhatárok hagyományos periodizációnak számítanak, hiszen mindkét dátum a magyar neveléstörténet jelentős fordulópontja.³ Az állami tankönyvkiadás korszakbeli *intézményesülése* mellett szintén fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a kijelölt korszak-

- 1 Löffgren 1989: 13–28; uő. 1988: 145–179; Hobsbawm 1987: 127–197; Thiesse 1999. Magyarországon viszont a kérdéskörrel elsősorban antropológusok/etnográfusok, valamint művészet- és irodalomtörténészek foglalkoznak ilyen nézőpontból (vö. Hofer 1996).
- 2 A *valamennyi* említett kritériumnak megfelelő, tizenöt tankönyvből álló korpusz az Országos Széchényi Könyvtár és az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum katalógusaiban, illetve a Fehér Erzsébet-féle „tankönyvkatalógusban” (Fehér 1995) fellelhető összes, általam ismert korabeli történelem-tankönyvet magában foglalja.
- 3 „1777-ben jelent meg az első *Ratio Educationis*, amely nemcsak az iskolarendszer korszerűsítését indította el, de a korszerűsítés keretében elkezdődött az állami tankönyvek kiadása is, első ízben hazánkban. 1849 őszén a magyarországi tanügyre is kiterjesztett ausztriai szabályzat, az *Organisations Entwurf* ugyan csupán a középiskolákra vonatkozott, de szimbolikusan lezárta egy korszakot s elindított egy újat, amely azután mind a közép-, mind az alsó szintű tankönyvkiadásban új utakon járt. 1849 viharos-háborús évében – tudomásunk szerint – nem jelent meg tankönyv” (Fehér 1995: 8).

határok a magyarországi állami, politikai és kulturális élet *magyar nyelvűvé* tételéért folytatott hosszas küzdelem kezdő⁴ és végpontjával is csaknem teljesen egybeesnek.⁵

A *tankönyvkutatás* mint (társadalom)történeti érdeklődésre is számot tartó vizsgálódási terület Nyugat-Európában immár évtizedek óta bevett kutatási téma.⁶ Magyarországon ellenben, legjobb tudomásom szerint, eddig még nem született hasonló kérdésfeltevésű – e korszakbeli történelemtankönyvek és a nacionalizmus/nemzetépítés⁷ kapcsolatát interpretáló – munka, leszámítva Bíró Sándor 1960-ban megjelent, alapvető monográfiáját.⁸ Ez utóbbi azonban főként forrásfeltáró céllal és neveléstörténeti szempontból tekinti át a fentebb említett tankönyvek anyagának egy részét, viszont a vizsgálatba más, általam nem kutatott forrásokat is bevon (kézíratos tanári jegyzetek, nem magyar nyelvű történelem-tankönyvek, egyetemes történelemmel foglalkozó tankönyvek).

NEMZETÉPÍTÉS – TÖRTÉNETÍRÁS – ISKOLAI OKTATÁS ÉS A MAGYARORSZÁGI „FELEKEZETI ETNIKUMOK”

Terjedelmi okok miatt nem áll módomban, hogy részletesen tárgyaljam a nemzetépítés–történetírás–történelemoktatás hármass problémáit, annak elemeit és összefüggéseit, valamint a korabeli magyarországi társadalom felekezeti töredezettségéből fakadó jelentős következményeket, amelyek még tovább árnyalják a fentebbi kérdéskört,⁹ ezért mindössze két iskolateremtő nacionalizmus-szakértő elméletére tennék utalást. A napjainkra már rendkívül szerteágazó nacionalizmuskutatás¹⁰ kultúrtörténeti irányzatainak egyik alpművét megalkotó Benedict Anderson „elképzelt közösségekről” szóló teóriája ugyanis döntő fontosságot tulajdonít az újkor hajnalán kialakuló nyilvános kommunikáció (*print capitalism* = „sajtókapitalizmus”) nemzeti kommunikációvá alakulásában a *nemzeti nyelvűvé* váló tömegsajtónak.¹¹ Ehhez hasonló szerepet társít a talán legnagyobb hatású modernista nacionalizmusértelmező teoretikus, Ernest Gellner elmélete¹² a kialakuló

4 – a Bessenyeieik által az 1770-s években megkezdett nyelvújítási mozgalommal (Bíró 1998).

5 – a magyar nyelv 1844-es teljes körű magyarországi államnyelvűvé válásával (Szekfű 1926).

6 Lásd például a vizsgált tematika szempontjából különösen reprezentatívnak tekinthető, háromkötetes francia tanulmánygyűjtemény, a *Les Lieux de mémoire* témába vágó tanulmányait: Milo 1986; Nora 1986 és Ozouf 1986.

7 „A »nemzetépítés« kifejezése valójában a »nemzetállam« intézményeinek és szerepének kiépítését célzó nacionalista programra utal. A gyakorlatban sokkal inkább az »államépítés« foglalkoztatja, mint a »nemzet létrehozása«. Ugyanakkor a »nemzet kialakulása« kifejezés mindazokra a folyamatokra vonatkozik, amelyek akarva vagy akaratlanul hozzájárulnak a nemzet és a nemzeti öntudat kifejlődéséhez.” (Smith 2000: 32)

8 Bíró 1960.

9 Teszem ezt azonban abban a reményben, hogy az ezzel kapcsolatos írásom hamarosan napvilágot lát, amelynek egyébként a jelen tanulmány szövege is lényegében egyik alfejezetét képezné.

10 Kántor 2001.

11 Anderson 1991.

12 Gellner 1983. Ernest Gellner egyébként sok szempontból eurocentrikus elméletének jellegzetesen közép-európai szellemi gyökereiről lásd Assayag 2000.

modern (azaz *nemzeti*) társadalmak újszerű munkaerőpiacának reprodukálására hatékonyan és folyamatosan képes *iskolai oktatáshoz*.¹³ Még egy lépéssel közelebb visz a problematika – jóllehet csupán elnagyolt – felvázolásában, a nemzet kulturális emlékezetének átörökítésében kulcsfontosságú *emlékezet helyeinek* („les lieux de mémoire”) elméletét kidolgozó Pierre Nora olvasata, immár konkrétan a *történelemtankönyvek szerepéről*. Nora ugyanis a történelmi eseményeket és történelemtankönyveket mintegy „sui generis” az emlékezet helyeinek tartja: „a történelmi események és könyvek nem az emlékezet és a történelem keveredései, hanem a történelemben az emlékezet *par excellence* eszközei, így lehetővé teszi, hogy behatároljuk e területet. Nem a *lieu de mémoire* egy formája-e minden egyes nagy történelmi mű és a történelmi műfaj maga? Nem *per definitionem lieu de mémoire*-e minden nagy esemény és maga az esemény fogalma? A történelmi könyvek közül azonban csak azok *lieu de mémoire*-ok, melyek az emlékezet átalakítására épülnek vagy annak oktatási breviáriumaként lettek összeállítva.”¹⁴ Ergo a történelemtankönyvek „per definitionem” azok.

Másik megjegyzéssel a történelem(tankönyv) írásának *narratív* voltából¹⁵ fakadó következményekre utalnék, ami a történelmi reprezentáció figuratív-narratív jellegéből, sőt általában a múlt megragadhatóságának nyelvi aktusából eredő, a hetvenes évek vége óta a történetírást (általában a *linguistic turn* terminussal fémjelzett problematika alatt)¹⁶ foglalkoztató episztemológiai konzekvenciákhoz¹⁷ kapcsolódó problematikát érintené. A történetírással kapcsolatos posztmodern elméletek egyik legmarkánsabb teoretikusa, Hayden White írásainak köztudatba kerülése óta a történelmi diskurzusnak is részévé vált, hogy a nyelv mint olyan nem pusztán semleges, átlátszó közvetítője a „nyelven túli valóságnak”, hanem retorikus, figuratív és mindenkor intencionált volta miatt, annak nagyon is tevékeny, aktív alakítója. Kissé sarkítva a white-i téziseket, a történelmi narratívák lényegüket tekintve nyelvi fikciók, „melyeknek tartalma legalább annyira *kitalált*, mint amennyire *talált*, és amelyek formája közelebb áll irodalmi, mint természettudományos megfelelőikhez”.¹⁸ White provokatívnak tűnő (ám komoly filozófiai és metodológiai alapvetésekre támaszkodó) kijelentése szerint „a jelek rendszerének felfogott történelmi narratíva egyidejűleg két irányba mutat: a narratívában leírt események *felé* és a történettípus vagy mítosz *felé*, amelyet a történelmes az események szerkezetének és ikonjának választott. A narratíva önmagában nem ikon, hanem *úgy írja le* a történelmi forrásokban szereplő eseményeket, hogy egyúttal közli az olvasóval, hogy *mit tekintsen az események ikonjának*, aminek alapján »ismertté« teheti azokat. A történelmi narratív-

13 Természetesen tovább lehetne sorolni olyan klasszikusnak tekinthető szerzők vonatkozó munkáit is, akik számtalan példán mutatnak rá az iskolai oktatás és nemzetépítés ezer szálon kapcsolódó érintkezési pontjaira. Ilyen például: Hobsbawm 1987; uő. 1997; Weber 1976. Speciálisan Közép-Európa kapcsán a kérdésről lásd Ducreux 2000.

14 Nora 1999: 154.

15 Hartog 2000.

16 Stone 1979.

17 Ricœur 1983, 1985.

18 White 1997: 70.

va így hát közvetít a benne leírt események és a kultúránkban az ismeretlen események és jelenségek és helyzetek jelentéssel való felruházására hagyományosan alkalmazott általános előtti cselekményszerkezetek között.”¹⁹ Ezek az archetipikus (=általános előtti) cselekményszerkezetek White szerint a Northrop Frye kategóriarendszeréből átvett *tragédia*, *komédia*, *szatíra* vagy *románc*, amelyek szabályai szerint konfigurálódnak bármilyen történeti (akárcsak egyébként a szimplán „fiktív”) narráció, az ún. *cselekményesítés* (‘emplotment’) figuratív eljárásai révén.²⁰ Akárhogy is viszonyuljon a gyakorló történész Hayden White téziseihez, azok szigorúan szaktudományos értelemben vett, klasszikus történetírói mesterművek interpretálásából kiindulva formálódtak ki, jelen esetben pedig kétséget kizáróan és jól érzékelhetően ideologikus, didaktikus és erőteljesen intencionált, vulgarizált tömegáruként funkcionáló „oktatási breviáriumokkal” van dolgunk. Mindemellett azt is számításba kell venni a mindenkori tankönyvek interpretálásakor, hogy a lieu de mémoire-ok amúgy a természetükből fakadóan „nem elsősorban a kollektív emlékezet tárgyiasításai, hanem az adott politikai diskurzust ideológiailag „támogató” *emblémák*, melyek inkább a legitimitációt szolgálják, mint a közöség kollektív tudatát erősítik.”²¹

Utolsó megjegyzésként arról szólnék, hogy a vizsgált korszak tankönyvszerzőinek egyéb lehetséges, társadalomtörténeti szempontból releváns (rendi, professzionális, földrajzi stb.) paraméterei közül azért emelném ki elsősorban a *felekezeti* tényező fontosságát, mivel a korszakban az oktatásügy egyfelől még igen nagy mértékben a különböző felekezetek *kezelésében* lévő (és igen gyakori esetben egyházi/gyülekezeti tisztség(ek)et is betöltő tanárokat foglalkoztató) tanintézményekben zajlott. Másrésztől, a társadalomtörténet nagy hangsúlyt fektet a rendi társadalom felekezeti alapon elkülönülő közösségeivel – amelyeket Tóth Zoltán terminusával élve szokás egyenesen „felekezeti etnikumokként” is aposztrofálni – kapcsolatos kutatásaiban a *felekezeti törésvonalak* alapvető szerepének vizsgálatára.²² Mindenképpen fehévném végül az olvasó figyelmét a korabeli tankönyvszerzők *felekezetek szerinti megoszlásának* arányára.²³ A vizsgált korszak ismert magyar történelemtankönyv-szerzői közül a hat római katolikus felekezeti szerzőre nyolc protestáns és egy izraelita vallású tankönyvszerző jut. Ez a megoszlás a protestánsoknak a korabeli magyar ajkú népességen belüli arányát jelentősen felülreprezentálja, de talán éppen emiatt nyújt *jellemző* képet a korról, figyelembe véve a protestánsoknak a magyar nyelvű oktatáshoz viszonyuló pozitívabb attitűdjét (különösen a kor-

19 White 1997: 82; Gyáni 2000: 48–70.

20 „cselekményesítésen egyszerűen azt értem, hogy a krónikákban található tényeket meghatározott típusú cselekményszerkezetek alkotórészeiként kódolják” – ti. a történészek (White 1997: 73). (Hayden White legrészletesebben az 1973-ban megjelent *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* c. művében fejtegette ki elméletét a 19. századi klasszikus történészek és történetfilozófusok alapműveinek figuratív elemzése kapcsán.)

21 K. Horváth 1999: 136.

22 Tóth 1991; Karády 1997a és 1997b.

23 Lásd a mellékletet.

szak elején, ahol a korpusz tankönyvszerzői is kizárólag a protestánsok soraiból kerülnek ki, ráadásul mindannyian református felekezetűként!).

AZ ELSŐ MAGYAR NYELVŰ TÖRTÉNELEM-TANKÖNYVEK VÍZIÓJA AZ ELSŐ MAGYAR KERESZTÉNY URALKODÓRÓL

Még mielőtt hozzákezenék az I. (Szent) István életének és uralkodásának főbb motívumait a forrásokból tankönyvszöveggé konstruáló textusok összehasonlító értelmezésének, mindenekelőtt Szekfű Gyulának a korszakbeli magyar történetírásban élő *Szent István-kép* jellegzetes vonásait értékelő szavait szeretném felidézni:

„A rendi nacionalizmus későbbi, biedermeier évtizedeiben a nyárspolgári gondolkodáshoz hasonló rendi önelégedettség nem is tudta Szent Istvánt másként elképzelni, mint aki »sok hasznos rendeléseket tett«. A történészek sem képzelték el élethívebben Szent Istvánt, mint az a rajzoló, aki az orgyilkos merényletet ábrázolta egy történeti képekönnyben: az orgyilkos díszmagyarban, csizmában térdel, a király az ágyon ül tógaszerű hímzett hálóingben, mezitláb, az éjjeli szekrényen párnán a szent korona, az ágy mennyezetes, tetején a teljes magyar címert, pólyákat és kettős keresztet tartja két angyal.²⁴ A vallásos hit és az Egyház megbecsülésének tűnésével Szent István főérdeme az lesz, hogy az »új vallás szelíd tanait« hozta be a pogány vadság helyébe, s elterjesztette a kézműveseket és a földművelést; a hit apostolából így lett a kultúra apostola.²⁵

Szekfű értékelését azért tartom különösen tanulságosnak, mivel a korpusz tizenöt vonatkozó szövegrészletéből, ha az uralkodó és magánember interpretálásának *történeti hitelességét* vizsgáló nézőpontból tekintünk rá, lényegét tekintve szintén ez a kép bontakozik ki. A dolgozat kérdésfeltevése azonban nem egy ilyesfajta szempontrendszerre irányul, hanem a narratív retorikában is megnyilvánuló korabeli magyar „nemzetépítés” társadalomtörténeti és antropológiai szempontú boncolgatását tartja szem előtt. Egyetértek viszont Szekfű Gyula nagy ívű tanulmányának arra vonatkozó megállapításával, hogy a Szent Istvánról konstruált korabeli tankönyvkép – a felekezeti különbségektől gyakorlatilag függetlenül – eléggé „színtelennek” látszik. Ez alatt azt értem, hogy (Szent) István sokkal inkább egy élettelen, ködbe vesző *egyházi infrastruktúra-, kultúra- és államszervező*, de már meglehetősen elszemélytelenedett *alapító-héroszként* áll a szövegek mai (és valószínűleg már az akkori) olvasói előtt, aki mögül addigra már szinte „eltűnt a mítosz”. Meglehetősen távoli történelmi figuraként viszont alakjának „élethű elképzeltetése” is nehezen volt már kivitelezhető. Szekfűt igazolva, paradox módon még talán leginkább

24 Szekfű itt a vizsgált korpuszban nem szereplő, Lányi Károly-féle illusztrált történelemkönyvre céloz (Lányi Károly: *Magyar nemzet története képekkel a nép számára*, Pozsony, 1846.), amely azért maradt ki a korpusz elemeinek sorából, mivel az sem az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum tankönyvkatalógusában, sem pedig a Fehér Erzsébet-féle „tankönyvkatalógus” tételei között nem szerepel, így nem is tekinthető fenntartások nélkül a kor iskoláiban használatos tankönyvnek.

25 Szekfű 1938: 594–596.

a református Péczely József beszél lelkes pátosszal I. Istvánról mint frye-i értelem-ben vehető *romantikus* hősről (azaz egy *románc* főszereplőjeként cselekményesítve életét és uralkodását).²⁶ Az apostoli mivoltát előszeretettel kihangsúlyozó, főleg katolikus szerzőknél (Bedeő, Peregriny, Schirckhuber, Spányik) viszont inkább már egy élettelen szentet, egy életidegen *ikont* sugall a narratíva, semmint egy élénken „elképzelt” valós történelmi szereplőt. Mindez korántsem jelenti azonban azt, hogy mondjuk a református Péczely narratívája ne illeszkedne a hagyományosan protestáns István-képet prezentáló tankönyvszerzők közé, a sok szempontból kissé színtelen katolikus kollégái pedig akár csak egyetlen lényeges kanonikus elemet is el mernének hagyni a tradicionális Szent István-i hagiográfia ismertetése során. Ezt, mint látni fogjuk, csak egyikük teszi meg, ő viszont tendenciózusan.²⁷

(SZENT?) ISTVÁN ÉS A MAGYAROK KERESZTÉNY HITRE TÉRÍTÉSÉNEK ÉRDEME

A (szent) istváni szerepkörök korabeli tankönyvi interpretációs stratégiáinak taglálásakor első körben arra keresem a választ, hogy az egyes tankönyvszövegek narrációjában *első említésekor* hogyan jelenik meg a fiatal István: mint *uralkodó*, mint *apostol*, netán, in medias res, *egyszerre mindkét szerepében* felfedi-e magát? A hat katolikus szerző *mindegyikénél*, csakúgy, mint az izraelita Neumannál, Szent István az első pillanattól fogva egyszerre népének apostolaként és első királyaként lép be a „diskurzus rendjébe”, míg a három evangélikus szerző egyikénél (Dierner szövegében) az első említéskor már *csak* királyként esik róla szó (a másik két evangélikus tankönyv a katolikus kánont követi ebben a kérdésben). Az öt református szerzőjű tankönyv közül viszont csak a késő-barokk magyarországi korszaka alatt íródott Losontzi-féle *Hármas Kis Tükör*ben prezentálódik mindjárt a tételmondatnak tekinthető első tankönyvbéli említésekor úgy, mint „ki a Magyaroknak mind Királyok, mind Apostolok volt”²⁸ (bár itt is beszédes István címeinek a sorrendje). Az összes többinél a róla szóló narráció felvezető szakaszában *kizárólag* uralkodói mivoltában ismerkedhetünk meg vele. Ezt a főleg katolikus–református viszonylatban mutatkozó karakterisztikus különbséget már akár önmagában is *reprezentatív*nak lehet tekinteni: a kor katolikusai számára Szent István alakja megkérdőjelezhetetlenül és szétválaszthatatlanul egyszerre és egy személyben a magyar nép apostola és legelső királya, amíg a protestánsok többségének (nyolc tankönyvszerzőből öt) számára *első sorban* az *első magyar* (keresztyén) *királyt* jelenti, *de* mint ilyen, apostoli mivoltának különösebb hangsúlyozása nélkül tematizálódik alakja.

26 „Frye-nál a *románc* az önazonosság olyasfajta drámáját jeleníti meg, amely az összeütköző és azt végül maga alá gyűrő hős kálváriáját és élményeit szimbolizálja (ilyen pl. a Grál-legenda és Krisztus keresztény mitológiája).” (Gyáni: 2000: 57–58.)

27 Tánicsics Mihály az, aki felekezeti hovatartozása dacára következetesen mindvégig a *szent* jelző nélküli I. Istvánról beszél tankönyvében, alapjaiban sértve meg a katolikus kánont.

28 Losontzi 1773: 109.

A kettős (szent) istváni szerepkör *apostoli* ágán továbbhaladva, a szerzők felekezeti hovatarozásától függően, más jellegzetes eltérések is jól érzékelhetővé válnak. Ez az ág mindenképpen István születése, sőt fogantatása előttre nyúlik vissza; abban minden textus egyetért, hogy az első keresztények még István *előtt*, leginkább apja, Géza idején érkeztek az országba, hiszen végeredményben a magyarok majdani apostolát is meg kellett valakiknek keresztelniük. Ennél a problémánál már kezdetét is veszi szerzőink állásfoglalásainak, többé-kevésbé felekezeti alapon történő szétágazása. Noha az ismert forrásokból építkezve nagyjából mindannyian azonos szereplőkkel cselekményesítettek tankönyvi narratíváikban, jelentős implikációbeli különbségeket tudtak elérni – a befogadói oldal szem előtt tartásával – például annak a kérdésnek a megválaszolása kapcsán, hogy ki is tekinthető tulajdonképpen a Magyarországon gyökeret eresztő kereszténység *elsődleges patrónusának*. Géza a „nemzeti” fejedelem vajon *per se*, a saját belátásából vagy inkább felesége, az *erdélyi* (azaz a később a magyar ajkú protestantizmus évszázados bátyjának és aziliumának tekinthető *terület* szülötte) Sarolta kérésének engedve tért-e meg és engedte népét is megtéríteni; avagy mindez a szomszédos „német császár”, passauai és prágai térítői (Brúnó, Adalbert) általi nyomásnak volt inkább köszönhető?

A kérdés kapcsán a nyolc protestáns szerző közül csak a 18. században alkotó Ketskeméti és Losontzi hangsúlyozza a németek szerepét. A többiek közül hárman inkább Géza autonóm döntésének tulajdonítva (P. Csorja, Edvi, Rajcsányi), ketten pedig „az erős akaratu” Sarolta szerepét kiemelve (Budai, Dierner²⁹) sugallnak a katolikus standardhoz képest markáns „ellendiskurzust”. Ezt az ellendiskurzust gazdagítja a református Péczely szövege, amely az Erdélyben tevékenykedő görög szerzetesek (ergo a „pápasták” korabeli riválisainak, bár még az 1054-es schisma előtt vagyunk) ténykedését állítja előtérbe az elsődleges magyarországi krisztianizáció kapcsán. Mivel azonban ez utóbbi szerző is mindenekelőtt Sarolta őseinek megtérítésében játszott szerepüket emeli ki, ezáltal közvetve az ő tankönyve is a Sarolta általi erdélyi, azaz *hazai* indíttatású evangelizáció retorizálóinak tábort erősíti. Ráadásul ebben a kérdésben a Neumann Salamon-féle tankönyv is Gézát tartja inkább a kezdeményező félnek.

Arányosabban megosztottnak tűnik a nemzetépítés számára olyannyira kulcsfontosságú eseményt illetően a „katolikus tábor”, mivel – a nyugati (azaz német) nyomást hangsúlyozó Bedeőtől, Schirhubertől és Spányiktól eltérően – a „nemzetibb” retorikájú Horváth Mihály szövegének előtérbe a Sarolta-Géza párost, Tánacsics pedig egyértelműen Sarolta szerepét állítja.

29 Dierner hatásosan rá is játszik a maga pszichologizáló/„gender” színezetű retorikájában arra a tényre, hogy az általa megcélzott befogadók zömmel a korabeli leányiskolai tanulók voltak: „[...] neje *Sarolta* – az ország legszebb s legbajnokiabb asszonya – buzgón ragaszkodék azon valláshoz, mellyben neveltett, s mit atyja, Gyula fejedelem, Erdélyben elkezdett vala, dicséretesen folytatá Magyarhonban. Mert az asszonyi gyöngédebb lelkület igen fogékony vallásos eszmék és érzelmek iránt, s a lelkes nő varázshatalommal bir azokat másokban is felköltetni s táplálni. Sarolta nemcsak megszeli Gézának mogorva s durva természetét, hanem tiszteletet is gerjesztett föl kebelében a keresztény vallás iránt, úgy annyira, hogy meg is keresztelkedvén, nyugatról térítőket hívá az országba a sz. tan hirdetése végett.” (Dierner 1843: 13–14.)

Azt hiszem, ennél a tematikánál is megragadható a felekezeti megoszlás menti különbözőség, bár árnyaltabb formában. Szó sincs azonban árnyaltságról, ha azt a tipikusan katolikus toposzt vesszük szemügyre, amely Istvánnak az ország krisztianizálásában játszott *személyes* szerepét szövi a tankönyvi texusba, amit például a piarista Spányik Glycér oly megható retorikával öntött szavakba: „mindenfelé elküldözte az Isten igéinek hirdetőit, s maga is öszve járta az országot, és hol általjában, hol külön külön a lakosokat arra intette, hogy elhagyván a pogány vallás szokásait a keresztény hitet vennék fel.”³⁰ Spányik mellett szintén kitér a toposzra a katolikus Schirckhuber és Horváth Mihály, valamint az ebből a szempontból ezen a felekezeti „oldalon” állást foglaló Neumann Salamon tankönyve. A nyolc protestáns tankönyvíró közül viszont egyetlenél sem találkoztam, még nyomokban sem, ezen epizód említésével.

E ponton érdemes kontextualizálni a tankönyvszövegek *utolsó*, István életéről szóló mondata(i)nak másik kedvelt katolikus toposzát, az első magyar király *szentté avatásának* cselekményesítését is (ami lehetőleg pontos dátummal és a körülmények ismertetésével, általában a „Szent László uralkodása és VII. Gergely pápa pontifikátusa alatt” stb. formában történik). Az előzetes várakozásoknak megfelelően, a hat katolikus tankönyvíróból csak egyetlen narrátor akad (ismételten Táncsics Mihály), aki nem ezzel a fordulattal fejezi be az első magyar uralkodó (ezáltal a többi katolikus szerzőnél elég hangsúlyosan *hagiografikus* súlypontú) életrajzának és uralkodásának ismertetését. (Neumann tankönyve ebben a kérdésben ismét követi a többi katolikus narratíváját.) A nyolc protestáns szerző közül viszont csak Dierner Endre veszteget minderre egy – egyébként meglehetősen száraz és színtelen, szenvedő szerkezetben megfogalmazott – félmondatot.³¹ Ráadásul a középkorban született és évszázadok során kanonizálódott Szent István-életrajz³² egyes elemei, mint például az István életére törő összeesküvők által felbérelt merénylő orvtámadásának a *Providencia* akaratából történő meghiúsulása, mint *magyarzóélev*, is csak nemprotestánsnál fordulhat elő: Bedeónél és – kissé meglepőbb, de mégis jellemző módon – Neumann Salamonnál.³³

30 Spányik 1832: 17.

31 „Mire nem sokára István király meghalálózván (1038), Fejérváron eltemetett, s később (1083) Imre fiával együtt a szentek közé számláltatott.” (Dierner 1843: 19.) Érdemes és tanulságos ezt a szenttelen fordulatot egy katolikus szerző, például Spányik burjánzó, patetikus retorikájával összevetni: „Elnehezedvén a betegség, István a főbb Urakat magához hívatta, s fontos beszédjével arra intette őket, hogy a *Vallást, igazságot és egyességet tartsák fenn*, azután pedig szemeit és kezeit az égre emelve Magyarországot az Isten Anyja pártfogásába ajánlotta, s így épen Boldog-Asszony mennybemenetele napján 1038. esztendőben Istenhez költözött. Testét Fehérvárra viték, a hol az, az Isten Anyja templomának belsejében eltemetett. Eltiltván minden muzsikát, három esztendőig gyászolták a Magyarok a *legjobb királyt*. Későbbben, Sz. László Király alatt 1083ik esztendőben VII. *Gergely Pápa a Szentek közé számlálta őtet*.” (Spányik 1832: 23.) (Kiemelések tőlem.)

32 Klaniczay 2000: 108–138.

33 „De az isteni gondviselés mást rendelt, mert midőn a gyilkos ruhája alá rejtett kardja után nyult, azt elejtvén a királyt felébresztette; kinek dörgő szavára megrettenvén térdre esett, s kegyelemért könyörgött, mellyet meg is nyert.” (Bedeő 1843: 29.)

AZ URALKODÓ, A NEMZET EREDETISÉGE ÉS AZ IDEGENEK

A tankönyvtextusok (Szent) Istvánnal mint apostollal és szenttel kapcsolatos, jellegzetesen felekezeti hovatartozástól függő retorikus hasadása talán nem hat váratlanul. Érdemes azonban kissé elidőzni a hagyományos (Szent) István-kép másik alappillérénel, az első keresztény királyhoz mint *uralkodó*hoz fűződő narratív attitűdök-nél is. Az ezen a síkon a mindenhol megtalálható, olyan kötelező jellegű toposzok, mint: István harcai a kereszténység belső ellenségeivel („*Kupa*”, azaz Koppány, az ifjabb erdélyi Gyula és a „*temesi*” Ajtony legyőzése és megbüntetése), koronát és térítő/egyházszervező tevékenységének elismerését kérő küldöttsége a pápához, annak pozitív fogadtatása, egyház- és államszervező munkájának nagyjából egységes tónusú ismertetése³⁴ mellett van néhány olyan, a nemzeti diskurzus szemszögéből kardinálisnak tekinthető momentum is, amelyek korabeli retorizálása/cselekményesítése már lényeges nézőpontbeli eltéréseket hordoz magában. Ide tartozik például az *idegenek*hez való korabeli uralkodói és „rendi” viszonyulás megítélésének kérdése, a trónutódlás kérdésében játszott uralkodói szerep interpretálása, végül a legsúlyosabb: nevezetesen az a problematika, hogy az egyes szövegekben vajon (Szent) István csak a *már* (Álmos vagy Árpád idején) de facto megalapított rendi alkotmányt egészítette-e ki új hivatali tisztségek (nádor, országbíró, ispánok stb.) kreálásával, avagy éppen ellenkezőleg, maga Szent István-e *par excellence* a rendi társadalom megteremtésének abszolút kodifikátora és elsődleges *alapító atyja*, az 1848 előtti magyarországi rendi társadalmi struktúra (uralkodásáig visszavezetett) primér jogforrása, alfája és omegája?

Mielőtt végighaladnék a kérdések megválaszolásán – előfeltevéseimet némi-képp dekonstruálva – hadd állítsam először I. (Szent) Istvánt mint világi uralkodót egy korabeli, kvázi „ökomenikusnak” tekinthető, bár törekeny össznemzeti konszenzus dicsfényébe! Azt követően ugyanis, hogy a honfoglaló magyarok akár „Munkács” felől, akár magán Erdélyen keresztül „bejöve”, de mindenképpen elfoglalták az egész Kárpát-medencei térséget (sokaknál a középkori gesták anyagát kimerítően cselekményesítve, akár egészen Raguzáig), így Erdélyt is, amely utóbbi „kormányzását” Árpád azután nagylelkűen Gyulára és utódaira bízta (tankönyvi megnevezéseit tekintve erdélyi fejedelemre, sőt „helytartóra” vagy „igazgatóra” – aktualizálva a kérdést a „hivatali” címhasználattal), mindaddig, amíg annak hasonnevű sarja egy évszázaddal később (Szent) István ellen nem támadt. (Szent) István természetesen felette is győzedelmeskedik, hasonlóan a fentebb említett riválisain aratott győzelmeihez, Erdély területét pedig *Magyarországhoz* (általában: vissza) *csatolja*. Hogy ez a momentum, ráadásul *felekezeti különbségektől mentesen*, mennyire élénken foglalkoztatta a vizsgált időszak történelem-tankönyveinek szerzőit, azt úgy hiszem, meggyőzően bizonyítja, hogy egyetlen egy kivétellel a korpusz

34 Bár a református Ketskeméti retorikája ez utóbbinál egy ponton mintha kissé szarkasztikusabb hangot ütne meg: „Szent István Klérust meg-gazdagította,/ A Magnasi rendet ez fel-állította,/ A Magyar Keresztynén vallásra hajtotta,/ Mivel már a Krisztust ő maga vallotta.” (Ketskeméti 1780-as évek: 14.)

összes narrátora említést tesz erről a nevezetes eseményről. (Egyedül Schirckhuber mulasztja el, az ő esetében viszont meg merném kockáztatni, hogy pusztá „figyelmetlenségről” van szó. Tankönyve amúgy is csupán a legalapvetőbb tudnivalókat sorolja fel Szent István uralkodásáról.)

Erdély és Magyarország sok évszázados, mondhatni „ab ovo” összetartozásának tankönyvi sugalmazása kérdésében a korban nincs helye felekezeti „elfogultságnak” vagy partikularizmusnak,³⁵ ami nagyon is érthető a korszak aktuálpolitikai törekvései („Unio Erdéllyel”) alapján. Annál kevésbé van azonban esély ilyesfajta egyetértés anticipálására, ha (Szent) Istvánnak az idegenekhez való *személyes* viszonyának problematikáját vizsgáljuk, és azt, hogy ez milyen konzekvenciákkal járt a „nemzet” történelmére nézve.

A kérdés leginkább (Szent) István életének utolsó szakaszában, különösen a méltó utód megválasztásában betöltött szerepe kapcsán, ezáltal *vérrokonaihoz* fűződő viszonyában tematizálódik eltérően, feltűnő párhuzamban a korabeli „nemzeti látószög(ek)” töredezettségével. A *genetikus leszármazás* és a *hatalom átadásának* problémája kulcsfontosságú kérdések egy rendből „polgáriba”³⁶ átalakuló/átalakítandó társadalom számára is, ezért különösen neuralgikus pontot jelenthet, ha a háttérben „idegenek” manipulálják a „nemzeti” uralkodót. Márpedig (Szent) István esetében, legalábbis a korabeli tankönyvszerzők feléneke vélekedése szerint, ez volt a helyzet.

Vegyünk egy példát hát az idegenek magyarországi „szereplésére”, azonban először egy kicsit korábról, még Géza uralkodása idejéből! A feltehetőleg protestáns felekezeti kötődésű Rajcsányi Jánost nemzeti büszkesége – a többi szerzőtől eltérően – egészen odáig ragadta, hogy már Géza hagyományos „kulturhéroszi” mivoltát is mintha elvitatná azáltal, hogy a többi tankönyvben szokásos – „Géza alatt meseteremberek, kalmárok és papok jöttek az országba” – fordulat alkalmazása helyett, mintegy az ősmagyarok őseredeti civilizáltságát tematizálja. „Őseink ugyan Ásiában a művelődés bölcsőjéhez közel lakván, többféle mesterséget tanultak” – bár ezeket utóbb a gyakorlás hiánya miatt elfelejtették, teszi hozzá didaktikusan.³⁷ Később az eredeti, etnikus „ősharmónia” felbomlásztásával is megvádolja a Géza által folytatott politikát: „Papok, urak s más sorsu emberek vándoroltak a magyar földre, ezzel együtt annak előbbi szép egyetértése is felbomlott, mivel azon külföldiek legkisebbé sem hajlottak a nemzetiséghez, s magokat a fejedelmek s királyokhoz befurván, a magyarokat megvetéssel lenézték.” Így lesznek tehát az ősi, etnikus paradi-

35 Jó példa erre Táncsics, aki, ahelyett, hogy az összes többi katolikus szerzőhöz hasonlóan, esetleg a szentté avatásában konkludálva tenné teljessé az életrajzot, egyenesen az alábbi passzussal zárja Szent István uralkodását ismertető narrációját. Igaz, Táncsics a korpusz modern, „polgárosult” szemléletű szerzői közé tartozik. (A polgárosult jelzőt itt a „civilizációs folyamat” kifejezés szinonimájaként értem. – vö. Halmos 1991): „Magyarországhoz tartozott-e akkor Erdély? Ez ideig Erdélynek külön fejedelme volt, de minthogy az ifjabb Gyula a kereszténységnek s más ujitásoknak ellensége volt, István ellen föllázadt. A dolog ütközetre került. István meggyőzte ifjabb Gyulát, a fejedelemségtől is megfosztotta, és Erdélyt Magyarországhoz kapcsolta; a fejedelmet két fiával együtt foglyokul tartotta. Ettől fogva Erdélyt Magyarországtól függő vajdák igazgatták.” (Táncsics 1841: 12.)

36 Halmos 1991.

37 Rajcsányi 1843: 10.

cso megrontóivá, a „kiűzetés” előidézőivé a „nemzeti uralkodók” közé szinte mitikus kígyókként „befurakodó” idegenek.

Ennyire radikálisan „etnocentrikus” retorikájú nézőpontot a magyaroknak a nyugati „civilizátorokkal” való konfrontációja kapcsán másutt nem találtam. Viszont ugyancsak protestáns tankönyvben, az evangélikus Dierner által írottban, olvashatunk a „nemzeti vallás” István fejedelem általi erőszakos eltörléséről.³⁸ A református Budai tankönyve, a fentebbiekhez hasonlóan, negatív színben láttatja az idegeneknek István fejedelemsége alatt játszott szerepét.³⁹ És ismét egy protestáns szerző, Dierner felekezeti hitsorsosa, az ágostai hitvallású Edvi Illés Pál tankönyve az, mely a „legelső királyok”-ról szólva, elsősorban a *latin nyelvnek* a magyar rovására tett meghonosítását hangsúlyozza ki.⁴⁰

A protestánsok zömével ellentétben, hat katolikus tankönyvszerző-kollégájuk közül öt szinte egyöntetű összhangban emeli ki Szent István egyértelműen pozitív és megkérdőjelezhetetlen „kulturhéroszi” mivoltát, mégpedig a *küvülről érkező* kulturális behatás bármiféle kárhozzátása nélkül!⁴¹ Az egyedüli kivétel ebben a masszív egységesnek tűnő katolikus felekezeti tömbben ismét Táncsics Mihály, aki Géza uralkodása kapcsán sem mulasztja el, hogy ne a protestánsok retorikai vonalát erősítse a behívott idegenek szerepének megítélésekor: „azon főbb idegenek, kiket atyja Gejza hitt be, s már magas hivatali polczokon ültek, annyira elhatalmasodtak, hogy majd minden általuk történt a kormányzásban.”⁴² Ezzel ismét tanúbizonyságát adja a (főleg katolikus) kánon szerint a rendi alkotmány alapítóatyjával⁴³ és korszakával szembeni antipátiájának. Ezt azzal is tetézi – a korpusz tankönyvszerzői közül egyedül –, hogy a pápától kapott korona valódiságának megkérdőjelezésével is dekonstruálni igyekszik a *szakrális-állami-rendi alapítóhérosz* katolikus mítoszát. „Némelly történetírók azt állítják, hogy nem Istvánnak küldetett az arany korona, és nem is a római pápa, hanem Dukas Mihály görög császár küldé Gejza herczegnek.”⁴⁴

38 „István fejedelem kedvelte a külföldieket s a keresztény vallást minden módon igyekezék behozni, a nemzeti vallás elnyomásával.” (Dierner 1843: 14.)

39 „Ellene [ti. a fiatal István ellen] sok magyarok pártot ütöttek mivel az idegenek [...] olyan hatalmat vettek magoknak a még tapasztalatlan Fejedelem alatt, hogy mindenbenn az ő kezök forogna...” (Budai 1805: 108.)

40 „*Hát a magyar nyelvnek virágzására a legelső királyok tettek-e valamit?* Arról gondoskodni megfeledeztek, és helyette a diák nyelvet hozták be iskolákba és törvény-székekbe, sőt még a prédikációk is diák nyelven mondatk, és tolmácsoknak kellett azokat magyarázni.” (Edvi 1844: 72.)

41 Sőt, Schirckhubernek a latinnal kapcsolatos attitűdje frappáns ellendiskurzust képez Edvi *nyelvcentrikus nacionalizmusa* mellé állítva: „E király életében vétetett be országunkba a Római Katholika hittal a deák nyelv, mellyel abban az időben a nyilvános dolgok elintézésében a napnyugaton éltek.” (Schirckhuber 1837: 25.)

42 Táncsics 1841: 8.

43 Lásd az utolsó előtti fejezet gondolatmenetét.

44 Táncsics 1841: 9. Budai Ézsaiás még az, aki professzori és filológus mivoltához méltóan szintén felveti a pápa által küldött korona valódiságának kérdését, mely problémát azután kilenc(!) apró betűs oldalon keresztül boncolgat (amíg István uralkodásának ismertetését elintézi négy(!) oldalban); de végül ő is oda konkludál, hogy „az egész dolog a múlt Századnak utolsó tizedében az azt vitató Írások által oly világoságra hozódott, hogy arról többé kérdést támasztani nem is szükséges.” Ergo, Táncsicsal ellentétben, még ő is tanácsosabbnak látja fejet hajtani a kor uralkodó tudományos diskurzusának status quo-ja előtt. (Budai 1805: 108.)

Ami a huszadik század végi tankönyvek narrációjában leginkább a *primogenitura*-vagy *senioratus*-elvű, „nyugati” vagy „keleti” típusú öröklési rend közötti (szent) istváni választási kényszer formában feltett, lényegében „értéksemlegesnek” tekinthető kérdésként fogalmazódik meg, az korpuszunk anyagában még koránt sincs így. Itt ugyanis világosan (Szent) István *vérokonai*hoz fűződő viszonya és az ebben a kérdésben az *idegenek* játszott szerep cselekményesítési aktusát formáló retorikai fegyvertár alkalmazásának mikéntje jelenti a narratívák tétjét. Hogy mennyire kulcskérdés a korban ennek a hatalomátadási problémának a megítélése és az olvasóval való beláttatása, az voltaképpen azon a jelenségen is jól lemérhető, hogy az egyes tankönyvírók retorikailag milyen (sokszor homlokegyenest ellenkező konklúziókkal terhes) erőfeszítéseket tesznek (Szent) István *személyes* felelősségének értékelésekor. Amíg ugyanis a *fabula* szereplői nagyjából mindenkinél azonosak, addig a *szűzsé* retorizáltsága és elemei cselekményesítésének intencionalitása már nagyon is eltérhetnek egymástól.

A középkorban kanonizált (Szent) István-életrajzok elmaradhatatlan toposzát, ti. hogy az idős uralkodó nagy gonddal és féltő szeretettel nevelt egyetlen fiúörökösének, Imre hercegnek a tragikus halála után a trón továbbadásának súlyos és sürgető problémájával szembesült, az uralkodó életét és tetteit bemutató narráció nem hagyhatja ki a textusból, ha annak szerzője katolikus vagy izraelita. A nyolc protestáns közül viszont négyen, mégpedig a korpusz belső kronológiáját tekintve a két legkorábbi (Losontzi és Ketskeméti szövege), majd a '30-as években, Erdélyben született P. Csorja-féle tankönyv, valamint az István uralkodására terjedelemben is legkevesebb figyelmet fordító Edi Illés Pál még említést sem tesznek a híres eseménysorról. Nem így a többi protestáns tankönyvszerző! Az evangélikus Dierner tankönyvében például az állítás súlypontja egyértelműen Istvánnak vérokonaiával szembeni érzéketlenségén van,⁴⁵ csakúgy mint Budai esetében, aki István személyes felelősségét emeli ki az élete végén és halála után az ország belső állapotában bekövetkezett politikai anarchiáért.⁴⁶ A szintén kálvinista Péczely narratívája hasonlóképp sajnálatát fejezi ki avégett, hogy István nem szabályozta elégséges módon az utódlás kérdését, így az „elmellőzött rokonok” némely „titkon pogányság mellett buzgó hazafiakkal” az ő tankönyvében is „egy messze kiágadó összeveesküvést csináltak 1032-ben”.⁴⁷ Egy árnyalattal kevésbé ítélve már el István személyét, az evangélikus Rajcsányi narratívája átvezet azon szerzők csoportjába, akik az idős István

45 „Istvánnak felesége Gizela, bajor hercegasszony, nagyreményű Imre fiát szülte; de ki még apja életében meghalt. Ennek halála után István – elmellőzván a kegyetlen módra megvakított és megsüketített Vazult, valamint ő bátyjának, kopasz Lászlónak, Endre s Béla fiait is – Gizela nevű hugának s Otto velencei hercegnek Péter nevű fiára szállítá a koronát.” (Dierner 1843: 19.)

46 „Az eddig említett rendelkezései által Sz. István Királynak, mondhatni, hogy Magyar Ország sokkal jobb lábra állítatott, mint volt annak előtte. Tagadni mindazonáltal azt sem lehet, hogy ezeknek a rendelkezéseknek még nagy híja volt. Nevezetesen a Királyi successióról való rendeléstétel, a mely pedig, tudni való, hogy a legtöbb és legveszedelmesebb zavarodást szokott okozni az országban. Majd negyven esztendeig nem volt e miatt az Országban semmi rend és tsendesség.” (Budai 1805: 122–123.)

47 Péczely 1837: 56.

helyett lényegében a „gonosz idegeneket” teszik elsősorban felelőssé az országban történtekért.⁴⁸

A korpusz katolikus szerzőinek egy része ugyanis szintén az idegenek számlájára írja Szent Istvánnak az utódlás kérdésében játszott vitatható szerepét, hogy a minden esetben *ártatlan* apostoli uralkodót ezáltal lényegében felmentse döntése következményei alól. Egyesek más családtagokat hoznak hírbe, így például, hogy a jó királyt testvére, Gizella „fortélyaival azon határozatra bírta, hogy az ő fiát, olasz Pétert jelje ki utódául”, miként azt Horváth Mihálynál olvashatjuk.⁴⁹ Sőt, olykor nemes egyszerűséggel megfordítják az események előadásának szokásos sorrendjét. Erre „iskolapélda” Peregrinyi textusa, amelyben előbb az udvari idegenek vakíttatják meg a „könyvelmű életű Vazul”-t, fájdalmas sebet ejtve egyszersmind a „nemzeti” lelkiületen. Efölött a szent uralkodó természetesen nem győz eléggé szánakozni, amiből kifolyólag fiatalabb rokonait gondos előrelátással menekülésre is inti,⁵⁰ „hogy halála után az országot veszélyes viszálykodásoktól megóvja”. Hiába azonban minden elővigyázatossága, az idegenellenes „előkelő urak” mégis „fellázadnak” a szent életű idős István ellen.⁵¹ A többi katolikus szerzőnél ellenben már „idegen ármanyról” sincs szó. A rokonát trónra jelölő Szent István ellen csupán az „elégedetlenkedők esküdnek öszve” (Spányik),⁵² élete ellen „lest vetnek” (Schirckhuber)⁵³ vagy „véres szemmel fellázulnak” (Bedeő).⁵⁴ Ráadásul a „fellázulás” kiváltó okáról a tankönyvszerzők vagy bölcsen hallgatnak (Schirckhuber), vagy Vazult immár nem egy „idegen”, hanem „egy Sebus nevű ember” fosztja meg látásától.⁵⁵ Vagy akár, a legdiplomatikusabban szólva, egyszerűen „kitolatvák szemei, szerencsétlenül az uralkodásra alkalmatlanná tétetett”.⁵⁶ Ismét jól kirajzolódik tehát a tankönyvek narratív implikációinak szintjén, sőt azok tematikus kihagyásai vagy sokatmondó tartalmi felcserélései révén, a korabeli *felekezeti norma* még nagyon is virulens elvárás-horizontja. Amivel összhangban az izraelita Neumann Salamon a katolikusokéhoz teljesen illeszkedő, bár a lehető legtömörebb narratíváját nyújtja a szóban forgó kér-

48 „Istvánt mély bubánat érte. Egyetlen Imre fiaja 24 esztendősen meghalt 1031. Azon tételődött ő most ki legyen holta után a király? Rokon hercegek ugyan még éltek, de ő egyikben sem bizott. Megerősíték őt e bizalmatlanságban a *bajor származású* királyné s a *külföldi* emberek, kikkel udvara igen bővelkedett. Ezek a magyar hercegeket gyűlölvén azon dolgoztak, hogy az *olasz* Pétert emelhesék a királyi székre. Kivánságuk be is telt, mert István Pétert utódjának rendelte. A magyar hercegek elmellőzéseért az országnak több nagyjai olly igen megharaguttak a királyra, hogy élete ellen összeesküttek.” (Rajcsányi 1843: 14–15.) (Kiemelések tőlem.)

49 Horváth 1847: 33.

50 „Magához hivatá tehát őt [ti. Vazult], de az udvarnak hatalmasb emberei, többnyire jövevények egyet értvén a királynéval, ki szinte külföldi volt s a magyar hercegeknek nem barátja, olly bünt követtek el, melly sz. Istvánt keserű könnyhullatásokra fakasztotta, és még ma is megborzasztja a hazafiúi érzésű embert. Vazulnak ugyan is szemeit kiszurák és füleibe forró ólmot öntöttek. Szent István illy nyomorult állapotban látván atyafiát igen elkeseredett, de betegsége miatt a vétkeket meg nem büntetheté. László fiait is féltetvén, azt tanácslá nekik, futának ki az országból.” (Peregrinyi 1838: 17.)

51 Peregrinyi 1838: 17–18.

52 Spányik 1832: 22.

53 Schirckhuber 1837: 25.

54 Bedeő 1843: 29.

55 Spányik 1832: 22.

56 Bedeő 1843: 29.

désnek,⁵⁷ Táncsics szövege pedig ismét „mítoszrombolóként” lép fel (lényegében szenvtelenül Szent István „abszolutisztikus vezetését” emelve ki az egykori sajnálatos kimenetelű történések értékelése kapcsán).⁵⁸

„ÁRPÁD KONTRA SZENT ISTVÁN” AVAGY KI A (RENDI) NEMZET ALAPÍTÓATYJA?

Végezetül azt a Sinkó Katalin dolgozatában⁵⁹ tematizált problémakört kívánom érinteni, amelyet a szerző tanulmánya szinte revelatív „hívószavakba” sűrítve foglal össze a 19. század folyamán emblematikussá váló két magyar uralkodó, Szent István és Árpád alakjához kötődő *nemzetfelfogások* karakterisztikus különbségeiről szólva. „Szent Istvánnak és Árpádnak az ábrázolási hagyományai egy szimbolizálási folyamat során alakultak ki és egymástól eltérő, sőt szembeálló tartalmakat hordoznak. Szent István alakjához a következő fogalmak tapadtak, a fogalmak hierarchiaja nélkül felsorolva őket: katolicizmus, univerzalizmus, nyugat, királyi, soknemzetiségű, birodalmi, szent, törvényalkotás. Árpádot az alábbi fogalmak jellemzik: fejedelmi, fegyverjog, pogányság, kelet, egy nyelvűség, nemzeti függetlenség.”⁶⁰ Sinkónak az elsősorban korabeli képzőművészeti alkotások vizsgálatára támaszkodó írása tehát szinte „bináris oppozíciók” sorozatára redukálva állítja elénk a felekezeti látószögek mentén töredező 19. századi magyar nemzetkép *kettős* arculatát. Megjegyezném, bár ilyen „ideáltipikus” formába kristályosodva a vizsgált korpusz tankönyveiben még egyik felekezeti oldalon sincs jelen a *szimbólumrendszer* a maga gazdagságában, mindazonáltal feltűnő tendenciák és egyes pontokon kiugró, jellegzetesen felekezetspecifikus hasadások már ezen szövegekben is jól kimutathatók.

Tóth Zoltán fentebb már hivatkozott, a magyar rendi norma felekezeti tagoltságát erőteljesen hangsúlyozó tanulmánya az *ősalkotmány* kérdésével foglalkozva úgyszintén kiemeli, hogy „az akatolikus és a [19.] század végére a zsidó közösségek, szemben a rendi norma szerint kétségtelen római katolikus Szent István-i államalapítással, saját legitimációs legendateremtésük terén önállóságra szorultak.”⁶¹ Ebből a legitimációs kényszerből fakadt tehát, hogy a korabeli „protestáns romantikus alkotmányfelfogás a vérszerződéssel született őszalkotmánnyal és Árpád nem egyetemes keresztény, de egyetemesen magyar fejedelemségével vág a római katolikus

57 „Végre, nagy reményű Imre fija meghalván, és magzatja nem levén, nővéreinek Gizelának fiát, Pétert nevezte ki utódjául; de ezen rendelkezés fölingerelte a Magyarokat, kik közül sokan éllete ellen összeesküvének.” (Neumann 1844: 16.)

58 „Mint hogy egyetlen fia Imre meghalt, kit szép remények közt nevelt, ne hogy halála után a királyválasztásból egyenletlenség és belzavar támadjon, mely a fiatal polgári szerkezetet veszélyeztessen, még életében gondoskodott arról, hogy ki következék utána. S az, hogy ő nem ereszte választására, hanem maga nevezé ki az utódot, a magyarokat fölingerelte, kik közül sokan ellene összeesküdtek.” (Táncsics 1841: 12.)

59 Sinkó 1989.

60 Sinkó 1989: 51.

61 Tóth 1991: 113.

államalapítás elé”.⁶² Egy ilyen értelmű homogén koncepció azonban csak a 19. század végére formálódik ki a maga teljességében, hogy ezáltal a katolikus Habsburg uralkodót is, a hagyományos (szent)istvánitól eltérő, újszerű „ellenmítosz” kialakítására készítse. Ami a millenniumi ünnepségek során azután markáns formát is ölt.⁶³ A tankönyvi narratíva szintjén, katolikus oldalról, a 19. század első felében (illetve az azt megelőző évtizedekben) ez az átértékelődés, azaz az egyetemes (nemzet/állam)alapítói szerep Szent Istvánról Árpádra ruházása koránt sem történt meg. Ellenben a protestáns „ősalkotmánykép” egyes elemei már ekkor körvonalazódní látszanak a Szent István-i katolikus államalapítási koncepció protestáns „ellenmítoszaként” a korszak némely történelem-tankönyvének narratívájában is.

A tankönyvek szövegének áttanulmányozásakor ugyanis két protestáns, mégpedig a két legnagyobb formátumú korabeli református tankönyvszerző narratívájában, *István királysága elsőségének*, egy esetben implicit, a másikban pedig nagyon is explicit, megkérdőjelezésével is találkozhatunk. Az István uralkodását egyébként általában kedvező színben feltűntető Péczely tankönyve csak egy zárójeles utalásban óvatosan, mintegy csupán implicite „dekonstruál” István koronázásáról szólva: „1000-ben, Esztergomban magát megkoronáztatván, Királyi nevet vőn fel, s így (közönséges vélekedés szerént) a Magyaroknak első királya lett.”⁶⁴ Budai (Péczely hajdani mentora) azonban expressis verbis kijelenti az istváni korona kérdéseit taglaló hosszúságú passzusában, hogy: „Az is bizonyos, hogy a Sz. István előtt élt Magyar Fejedelmek már *valóságos Királyok* voltak. Maga Sz. István ezt a nevet adja azoknak, midőnn Imre fijához intézett oktatásaiban így szól...”⁶⁵ Korántsem meglepő, hogy az idézett szövegrész megelőző bekezdésben Budai siet leszögezni, bár a koronát Istvánnak a pápa küldte, „de a Királyi méltóságot [...] néki a Magyar Nemzet adta, tsak is az adhatta.”⁶⁶

Felmerülhet hát a kérdés, vajon (Szent) István államszervezői tevékenységének interpretálása során az egyes tankönyvbéli passzusok az uralkodót mint a rendi norma *őseredeti kreátorát*, vagy inkább csak mint annak *megerősítőjét* állítják-e előtérbe? Téve ezt kimondatlanul oly módon, hogy csupán „bürokratikus” rendelkezéseit sorolják fel (egyház- és vármegyék szervezése, országos tisztségek felállítására, és törvények – mindig a rendekkel együtt történő, vagy általuk később országgyűlésen megerősített – meghozatala), míg az első keresztény magyar király alapvető (rendi) társadalomszervező tevékenységéről „elfelejtene” megemlékezni. Elmondható, hogy a hat katolikus szerző (Táncsics is!) mindenekelőtt a rendi társadalom „alapító atyjaként” kezeli és mutatja be Szent Istvánt. Táncsics számára talán éppen ezért is annyira

62 Tóth 1991: 113.

63 „A legitimitást biztosító szimbólumok körének a kilencvenes években bekövetkezett változása a hatalom struktúrájának átalakulására utal. A múlt század utolsó évtizedéig a Habsburgok magyar politikai retorikájának központi alakja Szent István és a vele kapcsolatban álló Mária-tisztelet volt. A változás mélységét mutatja, hogy ugyanaz a hangsúly mostantól Árpádra esik.” (Sinkó 1989: 43.)

64 Péczely 1837: 41. (Kiemelés tőlem.)

65 Budai 1805: 111. (Kiemelés tőlem.)

66 Budai 1805: 111.

„antipatikus” az első magyar király alakja. A liberális szemléletű Horváth Mihály tankönyve pedig inkább már egyfajta „konszenzuális” elkötelezettségű, kvázi „alkotmányos monarchaként” interpretálja uralkodását.⁶⁷ Protestáns kortársaik viszont (az egyedüli Péczely kivételével),⁶⁸ az ez esetben az ő álláspontjukhoz csatlakozó Neumann Salamonnal kiegészülve, Istvánban kizárólag az – elsősorban magántulajdont védő – törvényeket szabó és (a tizenkilencedik századra már jórészt elavulttá vált) feudális hivatalok és címek létrehozását elrendelő uralkodót látják, anélkül, hogy akár halvány utalást is tennének annak a rendi társadalmat lényegesen át- vagy azt *par excellence* kialakító fundamentális társadalomszervező tevékenységére.

Amíg a korabeli katolikus nemzetfelfogás számára a szentistváni alapító tevékenységek tehát az őstörténethez képest a nemzet/társadalom életében bekövetkező újat, vagy legalábbis annak alapjait érintő megújítását jelképezik, addig a protestánsok értelmezésében érzékelhetően erőteljesebb szerepet játszik az istván *előtti* időkkel való kontinuitás hangsúlyozása.

NEMZETI VAGY FELEKEZETI TÖRTÉNELEM?

Hogyan összegezhető nagy vonalakban a formálódó *modern magyar nemzeti történelmi diskurzus* elemei az első keresztény magyar uralkodó regnálásának történelem-tankönyvi szintű interpretációiban, és azok mennyiben tekinthetők homogénnek? Az értelmezés talán kissé csalóka képet sejtet a *korpusz egészének*, illetve más részeinek a narrációs eljárásait, retorikus gesztusait és beszédes elhallgatásait érintő komplexebb vizsgálatok konklúzióihoz képest, amennyiben a szinte minden lényeges ponton élesen *felekezetspecifikus szemszögből hasadó* (Szent) István-kép jól érzékelhetően kirajzolja a korabeli magyar nemzeti tudat felekezeti szempontból gyakorlatilag „kettős látószögét”.

Mindazonáltal ez korántsem lenne így, ha éppenséggel a nemzet genetikus eredete vagy a hagyományos rendi állam és nemzet évszázados építményét megrengető második józsefi reformok tankönyvbéli narratív tematizálása és azoknak jóval *homogénebb retorikája* képezte volna a vizsgálat tárgyát. Lényeges ezért annak tudatosítása, hogy mindenekelőtt egy átmeneti korszak *átmeneti nemzeti diskurzusán* belül artikulálódó, hol heterogénebb, hol viszont már meglepően homogén nemzetképpel találkozhatunk a korszak magyar nyelvű történelem-tankönyveinek lapjain.

67 „[...] koronáztatása után pedig a nemzetséfgők, bevándorolt urak s püspökök gyülekezetében népével új szerződést kötve, új kormányformát adott.” (Horváth 1847: 26.)

68 Bár ő a katolikusok interpretációjával sokban egyező társadalomformáló képet ad Istvánról, de azt egyben hangsúlyosan megtoldja annak csupán *kiegészítő* jellegével: „[Ti. megkoronázása után] az öszvegyülekezett nép-nagyokkal, papi és világi urakkal egyetértőleg, új, az idő, a nemzet, az új királyság jelen kívánataihoz alkalmazottabb, a kölcsönös jogokat és kötelezettségeket szorosabban meghatározó Alkotmányi Rendszer (Constitutio) készített, melyben sokat vett a külföldiek, kivált Frank és Német Császárok hasonló intézeteiből, régibb újabb törvényeiből, az *alap azonban tovább is az eredeti Árpád alatt kötött szövetség maradt.*” (Péczely 1837: 43.) (A ritkított kiemelés tőlem.)

Szent István megítélése kapcsán viszont szembeűnő, hogy gyakran még a *felekezeti normák* láthatatlan, és valószínűleg jórészt öntudatlan kényszerítő ereje irányítja a sok szempontból már radikálisan *nem*katolikus retorikájú szerzők, mint például Táncsics szövegének motívumait, cselekményszövegét, vagy retorikai hangsúlyait, aki emiatt néha mégis egy platformra kerül tipikusan katolikus társaival. Máskor viszont Táncsics mellett a szabadelvű Horváth Mihály az, aki a katolikus tankönyvszerzők közül már szintén sok szempontból képes markánsan áttörni a rendi/felekezeti normák által támasztott, és a korszakban még igen virulens hagyományos elvárásrendszer korlátait. A protestáns tankönyvszerzők munkáiban ellenben a katolikusokéval nem egyező kérdésekben főleg a negyvenes évekre formálódik ki egy egyre homogénebbé váló *tónus*, így éppen a korábbi évtizedekben alkotó felekezettársaik, Budai Ézsaiás vagy a 18. századiak ütnek meg még érzékelhetően aulikusabb, vagy akár „barokkosabb” ízűnek is felfogható, a katolikusokéval sok szempontból kompatibilisebb hangnemet.

Végül a vizsgált korpusz egyedüli izraelita tankönyvírójának narratívája sok esetben a két nagy felekezeti tömb közötti választóvonalon egyensúlyozva, szinte „lakmuszpapírszerű” érzékenységgel húzódik ösztönösen a *mindenkori többségi álláspont* irányába. Így, sajátos módon, éppen az ő szövege mutatja fel a vizsgált történelmi periódus tankönyvbéli bemutatása kapcsán leginkább azokat a kvázi normatív jegyeket, amelyek a korszakban még *meg nem valósuló*, de néhány ponton azért már határozottan körvonalazódni látszó „*össz nemzeti látószög*”-nek⁶⁹ alkothatták volna a lehetséges elemeit.

Mindenesetre az jól érzékelhető, hogy magának (Szent) Istvánnak az alakja és uralkodása az 1848-49-es eseményeket megelőzően, legalábbis tankönyvszinten, még korántsem bizonyult alkalmasnak arra, hogy azt egy „osztatlanul kapott örökség” letéteményeseként „kamatoztathatták” volna a forradalom és szabadságharc előtt napvilágot látott oktatási breviáriumok buzgó kompilálói.

69 A *nemzeti kultúra közös birtoklásának* fontosságára hívta fel a figyelmet már a francia nemzetépítés klasszikus teoretikusának, Ernest Renan-nak a sokat idézett nemzet-konceptiója (1882) is: „A nemzet tudati, szellemi princípium. [...] Egy múlt- és egy jelenbeli összetevőből áll össze. Az előbbi az *emlékek gazdag hagyatékának a közös birtoklása*; az utóbbi pedig az aktuális egyetértés az együttélés vágyáról és az *osztatlanul kapott örökség további kamatoztatásának az akarata*.” (Renan 1992: 54.) (Kiemelések tőlem.)

Melléklet

A vizsgált tankönyvek és szerzőik alapadatai

Korszakbeli történelem-tankönyvszerző	Tankönyve (első megjelenésének éve	Tankönyvszerző felekezeti hovatartozása	Tankönyvszerző születési helye
Bedeó Pál	1843	Római katolikus	Ásvány (Győr vm.)
Budai Ézsaiás	1805–1808-1812	Református	Pér (Közép-Szolnok vm.)
(P.) Csorja Ferenc	1830	Református	Illyefalva (Háromszék)
Dierner Endre	1843	Evangélikus	Nagyőr /Nähre/ (Szepes vm.)
Edvi Illés Pál	1844	Evangélikus	Réti (Győr vm.)
Horváth Mihály	1847	Római katolikus	Szentes (Csongrád vm.)
Ketskeméti Zsigmond	1780-as évek második fele	Református	Csajág (Veszprém vm.)
Losontzi István	1773	Református	Szilasbalhás (Veszprém vm.)
Neumann Salamon	1844	Izraelita	Pápa (Veszprém vm.)
Péczy József	1837	Református	Komárom (Komárom vm.)
Peregrinyi Elek	1838	Római katolikus	Gálszécs (Zemplén vm.)
Rajcsányi János	1843	(feltehetőleg evangélikus)	?
Schirhuber Ferenc	1837	Római katolikus	Dobapinkóc (Veszprém vm.)
Spányik Glycér	1832	Római katolikus	Néver (Nyitra vm.)
Táncsics Mihály	1841	Római katolikus	Ácsteszer (Veszprém vm.)

FORRÁSOK

- (Bedeő) Pál 1843: *A magyarok története a vezérek s királyok képeivel.* Pest
- Budai Ézsaiás 1805: *Magyar ország históriája a mohácsi veszedelemig.* Debrecen.
- Budai Ézsaiás 1808: *Magyarország históriája a mohácsi veszedelemtől fogva Buda visszavételéig.* Debrecen
- Budai Ézsaiás 1812: *Magyarország históriája, mellyben a felséges ausztriai ház örökös uralkodása foglalódik.* Debrecen
- P. Csorja Ferenc 1830: *Haza és közönséges história röviden a grammatica classis számára.* Marosvásárhely.
- Dierner Endre 1843: *Magyarhoni történetek, mellyeket a protestans tanuló ifjuság számára összeszedett D. E...* Pest
- Edvi Illés Pál 1844: *Népszerű földleírás két földképpel, történet- és törvénytan.* Pest
- Horváth Mihály 1847: *A magyarok története a bölcsészettanuló ifjuság számára.* Bécs
- Ketskeméti Zsigmond 178?: *A magyaroknak eredeteikről, ezeknek királyainak életéről, viselt dolgaikról, halálokról, temettségeikről, kik alatt mi jött a magyar koronához, és mi nyeretett el Pálma Ferentz Károly úr munkájából magyar versekben tsinált rövid históriátska.* Pozsony
- Losontzi István 1773: *Hármas Kis Tükör, melly I. A szent históriát, II. Magyar országot, III. Erdély országot, annak földével, polgári állapotjával és históriájával, gyenge elmékhez alkalmaztatott módon, a nemes tanulóknak, summásan de világosan elő-adja és ki-mutatja.* Pozsony
- Neumann Salamon 1844: *A magyarok története magyar és német nyelven kérdésekben és feleletekben az elemi iskolák növendékeinek felfogó erejéhez képest röviden előadva.* Buda
- Péczely József 1837: *A magyarok történetei Ásiából kijöveletelektől fogva a mai időkig. Második Darab: Az Árpád ház kihalásától a mohácsi vérnapiig.* Debrecen
- Peregrinyi Elek 1838: *A magyarok történetei. Az ifjuság első használatára.* Buda
- Rajcsányi János 1843: *Magyarország története az első ifjuságnak.* Pest
- Schirckhuber Móric 1837: *Magyarok története deák s honi nyelven előadva. I. A nemzet eredetétől fogva a mohácsi veszedelemig. II. A mohácsi veszedelemtől fogva a mostani időkig.* Pest
- Spányik Glycer (Glycerius) 1832: *Magyar ország rövid históriája, I. A nemzet eredetétől II-dik Lajos Király idejéig. II. A római császároknak és német királyoknak I-ső Rudolftól II-ik Ferenczig, úgy szinte Magyar országnak I-ső Ferdinándtól fogva a mi időnkig való rövid históriája.* Pest (Első kiadása: *Compendium Historiae Regni Hungariae. Tomus I.: Ab origine gentis, usque ad Ludovicum II. concinnatum. Tomus II.: Compendium Historiae Imperatorum Romano Germanicorum a Rudolpho I. usque ad Franciscum II. et Regni Hungariae a Ferdinando I. usque ad nostra tempora concinnatum.* Pest, 1816.)
- Táncsics (Stancsics) Mihály 1841: *A magyarok története kérdésekben és feleletekben az ifjuság számára.* Buda

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Anderson, Benedict 1983: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London
- Assayag, Jackie 2000: Comment devient-on Européen? Wittgenstein et Malinowski, ou la méthode de Ernest Gellner. *Annales HSS* (57.) 1. 159–186.
- Bíró Ferenc 1998: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest
- Bíró Sándor 1960: *Történettudásunk a XIX. század első felében*. Budapest
- Ducreux, Marie-Élisabeth 2000: Nation, État, éducation. L'enseignement de l'histoire en Europe centrale et orientale. In: Ducreux, M.-É. (dir.) *Histoire et Nation en Europe centrale et orientale XIXe-XXe siècles*. Paris, 5–36.
- Fehér Erzsébet 1995: *Magyar nyelvű tankönyvek: 1777–1848*. Budapest
- Gellner, Ernest 1983: *Nations and Nationalism*. Oxford
- Gyáni Gábor 2000: Történelem: tény vagy fikció? In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 48–70.
- Halmos Károly 1991: Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX–XX. századi lexikon- és szótáriródalom tükrében. *Századvég* 1–2. 131–166.
- Hartog, François 2000: A történeti elbeszélés művészete. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.) *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen, 25–32.
- Hobsbawm, Eric J. 1987: Tömeges hagyománytermelés: Európa 1870–1914. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.) *Hagyomány és hagyományalkotás*. Budapest, 127–197.
- Hobsbawm, Eric J. 1997: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest
- Hofer Tamás 1994: *Hungarians between „East” and „West”*. *National Myths and Symbols*. Budapest.
- Hofer Tamás (szerk.) 1996: *Magyarok Kelet és Nyugat között. A nemzettudat változó jelképei*. Budapest
- K. Horváth Zsolt 1999: Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látképe. *Aetas* 3. 132–141.
- Kántor Zoltán 2001: Nacionalizmuselméletek: az összegzések ideje? *Regio* 3. 283–296.
- Karády Viktor 1997a: Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? Történelmi-szociológiai vázlat. In: uő.: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. Budapest, 151–196.
- Karády Viktor 1997b: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történelmi-szociológiai tanulmányok*. Budapest
- Klaniczay Gábor 2000: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Budapest
- Löfgren, Orvar 1988: Gondolatok a nemzeti érzés kulturális szerveződéséről. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.) *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*. Budapest 145–179.
- Löfgren, Orvar 1989: A nemzeti kultúra problémái svéd és magyar példákon szemlélve. In: *Janus* (VI.) 1. 13–28.
- Milo, Daniel 1986: Les classiques scolaires. In: Nora, Pierre (dir.) *Les Lieux de mémoire II/3. La Nation*. Paris, 517–562.
- Nora, Pierre 1986: Lavissee, instituteur national. Le «Petit Lavissee», évangile de la République. In: Nora, Pierre (dir.) *Les Lieux de mémoire I. La République*. Paris, 247–289.

- Nora, Pierre 1999: Emlékezet és történelem között, A helyek problematikája. *Aetas* 3. 142–157.
- Ozouf, Jacques et Mona 1986: Le Tour de la France par deux enfants. Le petit livre rouge de la République. In: Nora, Pierre (dir.) *Les Lieux de mémoire I. La République*. Paris, 291–321.
- Renan, Ernest 1992: Qu'est-ce qu'une nation? Conférence faite en Sorbonne, le 11 mars 1882. In: uő.: *Qu'est-ce qu'une nation? Et autres essais politiques*, Paris
- Ricoeur, Paul 1983, 1985: *Temps et récit. I.: L'intrigue et le récit historique*, Paris; *Temps et récit. III.: Le temps raconté*, Paris.
- Sinkó Katalin 1989: Árpád kontra Szent István. *Janus* (VI.) 1. 42–52.
- Smith, A. D. 2002: A nacionalizmus és a történészek. *Regio* 2. 5–33.
- Stone, Lawrence 1979: The Revival of Narrative. Reflexions on a New Old History. *Past and Present* (85.) 3–24.
- Szekfű Gyula 1926: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1785–1848*. Budapest
- Szekfű Gyula 1938: Szent István a magyar történet századaiban. In: Serédi Jusztinián (szerk.) *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest, 527–606.
- Thiesse, Anne-Marie 1999: *La création des identités nationales: Europe, XVIIIe-XXe siècles*. Paris
- Tóth Zoltán 1991: A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég* 1991/1–2. 75–130.
- Weber, Eugen 1976: *Peasants into Frenchmen. The Modernisation of Rural France 1870–1914*. Stanford
- White, Hayden 1973: *Metahistory: The Historical Imagination in the Nineteenth Century Europe*. Baltimore
- White, Hayden 1997: *A történelem terhe*. Budapest